

KULCSÁR KRISZTINA

A helytartói státus

Albert szász herceg (1738–1822) kinevezése és évtizedei Magyarországon

„[1765. október] 26-án Rohoncon, magyarországi birtokán életének 70. évében kólikában elhunyt gróf Batthyány Lajos nádor, valódi titkos tanácsos, az Aranygyapjas és a Szt. István-rend lovagja...” – jegyezte fel naplójába Mária Terézia későbbi főudvarmestere, Johann Josef Khevenhüller-Metsch.¹ A nádor az 1751. évi országgyűlés óta töltötte be ezt a tisztséget – elhunyt számos kérdést vetett fel. Mikorra hív össze a királynő nádorválasztó országgyűlést? Kiket fog jelölni, és közülük a rendek kit választanak nádorrá? A helyzetet Mária Terézia azonban másként oldotta meg, mint az várható volt: helytartót nevezett ki a Magyar Királyság élére.

Tanulmányunkban azt kívánjuk megvizsgálni és bemutatni, vajon milyen szerepe és értéke volt a 18. század derekán a magyarországi helytartóságnak. Miért nem folyamodott Mária Terézia a nádorjelöléshez, milyen indokok alapján nevezett ki helytartót, s miért éppen azt a személyt? Milyen feladatköre és súlya volt a helytartónak, és ezek mennyiben különböztek, illetőleg hasonlítottak a korábbi századok helytartóinak feladataihoz és jogaihoz?

A Magyar Udvari Kancellária Mária Terézia részére szánt tájékoztatása szerint a 18. században a nádor az alábbi jogokkal rendelkezett: ő volt az 1722–1723. évi országgyűlésen törvénybe iktatott Helytartótanács törvényes és közvetlen elnöke. Ez a királyi hatóság utasításait (a kancellárián keresztül) a királytól kapta, élén a nádor vagy a helytartó állt. A Helytartótanács elnöke részt vett a tanácskozásokon, és ő szignálta az ország törvényhatóságaihoz küldött utasításokat. Mint az ország főbírája évente háromszor elnökölt a Hét-személyes Tábla ülésein. A törvény értelmében a nádor volt Pest-Pilis-Solt vármegye örökös főispánja, valamint a jászok-kunok ispánja és bírja. Joga volt 32 jobbágytelekig terjedő adományt tenni, illetőleg alnádort és nádori ítélőmestert (*protonotarius*) nevezhetett ki. A vármegyék közötti határviták esetében vizsgálatot rendelt el, és őt illette a döntés joga.²

A felsorolt jogkörök közül Mária Terézia a nádor helyett kinevezett helytartóra ruházta a Helytartótanács és a Hét-személyes Tábla elnökségét, Pest-Pilis-Solt vármegye főispáni székébe, valamint a jász-kun kiváltságos kerület élére helyezte.

A kiválasztott Albert Kázmér szász herceg volt, aki 1738. július 11-én született a szászországi Moritzburg kastélyában.³ Édesapja II. Frigyes Ágost szász választófejedelem (és

¹ Khevenhüller-Metsch, Rudolf – Schlitter, Hanns: Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch. 6. k. 1764–1767. Wien – Leipzig – Berlin, 1917. 149. (a továbbiakban: Khevenhüller-Metsch – Schlitter 1917.)

² MOL A 1 Magyar Kancelláriai Levéltár, Originales referadae (a továbbiakban: A 1 /Orig. ref./) 1765/448.; másolata: MOL N 13 Regnicolaris Levéltár, Archivum palatinale, Archivum locum-tenentiale Alberti Ducis Saxoniae (a továbbiakban: N 13 /Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae/) Lad. 67. Fasc. 1. Nr. 1. A Magyar Kancellária előterjesztése, 1765. november 11. Szeretném megköszönni témavezetőm, H. Balázs Éva és a Magyar Országos Levéltár munkatársainak segítségét.

³ Életének forrásszemelvényekkel történő bemutatása: Koschatzky, Walter – Krasa, Selma: Herzog Albert von Sachsen-Teschen, 1738–1822. Reichsfeldmarschall und Kunstmäzen. Wien, 1982. (Veröffentlichungen der Albertina 18.)

III. Ágost néven lengyel király), édesanyja Mária Jozefa, I. József császár leánya. Tizenegy gyermekük közül Albert a hatodik volt. A testvérek gyermek- és ifjúkorát nagyban befolyásolta a Habsburgok nőági örökösödése kapcsán és Szilézia birtoklása miatt kitört háború. Szászország felvonulási útvonallá, hadjáratok helyszínévé vált. Míg 1742–1745-ben a poroszok szövetségésként tartózkodtak Drezdában, Szászország a hétéves háborúban már Ausztria mellett, Poroszország ellen lépett hadba. 1756-ban II. Frigyes váratlanul elfoglalta Drezdát, és a szász királyi családot több hónapon át őrizetben tartották. Az osztrák csapatok előrenyomulásakor és a város elfoglalása után a család Prágába menekült. Albert és fivére, Kelemen 1759 őszétől önkéntesként harcolt az osztrák hadseregben.⁴ A hubertusburgi békekötés után a Bécsben tartózkodó herceg és Mária Krisztina, a császári pár leánya egymásba szerettek. Úgy tűnt, a házasság reménytelen a nincstelen herceg és a főhercegnő között, akinek kezét édesapja másnak szánta. Mikor azonban 1765-ben váratlanul elhunyt Ferenc, Mária Terézia pártfogásába vette a szerelmeseket és házasságkötésüket.⁵

Albert Kázmér herceg 1766. április 8-án lépett örök frigyre Mária Krisztinával. A szerény anyagi helyzetű szász hercegre („*le pauvre cadet*”) az esküvőt megelőzően különféle címeket és tisztségeket ruháztak, hogy méltó lehessen a főhercegnő kezére. Hogy az ifjú házaskor a korábban, Bécsben megszokott színvonalon élhessenek, nagyobb bevételt biztosító birtokra volt szükségük: a házassági szerződésben a fiataloknak adományozták (7331 aranyforint kifizetése után) a Szilézia részét képező Teschen hercegségét. Mária Krisztina, Albert és valamennyi örökösük jogot formálhattak a hercegi címre és címerre – Albertet ettől fogva nevezik szász-tescheni hercegnek. A főhercegnő további, korábban édesapja által megvásárolt birtokokat is kapott hozományként: a magyaróvári uradalmat és a Sopron vármegyei (Répce)Kéthelyt (*Mannersdorf*).⁶ A házassági szerződésbe belefoglalták azt a passzust is, hogy abban az esetben, ha elhunyna Lotharingiai Károly, aki a németalföldi osztrák tartományok kormányzója volt 1741 óta, a kormányzóság és helytartóság tiszte életük végéig Mária Krisztinára és Albertre száll, annak valamennyi bevételével és jövedelmével.⁷ A Magyarországon idegen herceget más módon is elhalmozták kinevezésekkel és kitüntetésekkel. 1766. január 3-án Albert sógora, II. József kezéből elnyerte a két évvel korábban alapított legmagasabb magyar királyi kitüntetést, a Szt. István-rend nagykeresztjét.⁸ Legkiemelkedőbb tisztsége a helytartói poszt volt.

A kinevezési okirat indoklásában a királynő a nádori méltóság megüresedése miatt Albert herceget ideiglenesen (*provisorio modo*) Magyarország helytartói tisztébe helyezte, mindaddig, amíg az országgyűlés egy másik nádort nem választ.⁹ A fogalmazványból kiderül: kezdetben azokat a jogokat és előjogokat kívánták számára biztosítani, amelyeket Magyarország helytartói élveztek. A végső változatban azonban azokat a jogokat ruházták

⁴ MOL P 298 A Habsburg család magyaróvári levéltára, Albert herceg iratai. Nr. 2. Mémoires de ma vie. (a továbbiakban: Mémoires) A. II. 12/1. fol. 66r.

⁵ Jegyességük alatt levelezésüket lásd: MOL P 298 A Habsburg család magyaróvári levéltára, Albert herceg iratai. Nr. 8/a.

⁶ MOL P 1490 A Habsburg család magyaróvári levéltára, A család egyeteme. Nr. 4. Albert herceg és Mária Krisztina főhercegnő házassági szerződésének (1766. április 6.) hitelesített másolata, 1825. november 24., 1. pont. fol. 4r.; 5r.

⁷ Ugyanott 3. pont. fol. 5v.

⁸ Khevenhüller-Metsch – Schlitter 1917. 6. k. 163.

⁹ MOL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii (a továbbiakban: A 57 /Libri regii/) 47. k. 363–364.; MOL C 13 Helytartótanácsi Levéltár, Benigna mandata (a továbbiakban: C 13 /Ben. mand./) 1765. december 24. A herceg okirata: MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 67. Fasc. 1. Nr. 3. Vö. Koschatzky, Walter: Herzog Albert von Sachsen-Teschen – Locumtenens von Ungarn. In: Maria Theresia als Königin von Ungarn. Ausstellung im Schloß Halbturn, 15. Mai – 26. Oktober 1980. 30–37. A tanulmány – címe ellenére – inkább a herceg életútját ismerteti, nem pedig a helytartói évekről tudósít.

rá, amelyekkel 1732-től Lotharingiai Ferenc, Mária Terézia jóvendőbelije rendelkezett – mint Magyarország helytartója.¹⁰ Valamennyi további dokumentumban megtalálható az utalás, hogy ez a korábbi kinevezés szolgált mintául Albert kinevezéséhez. Az idegen herceg kiszemelése és kinevezése tehát nem volt új, szokatlan megoldás. Pálffy Miklós nádor 1732. március 20-án bekövetkezett halála után ugyanis III. Károly nem siettetett a – egyébként törvényben is lefektetett – nádorválasztást: helytartót akart kinevezni Magyarországra, és a néhány éve működő új hatóság, a Helytartótanács élére. Alig telt el néhány nap, megszületett a döntés: már március 24-én készen állt a fogalmazvány, amelyet a Magyar Udvari Kancelláriából soron kívüli aláírásra küldtek a királyhoz.¹¹ Április 5-én, a hivatalos kinevezésben III. Károly atyai szeretetből Lotharingiai Ferencet nevezte ki Magyarország helytartójává – átmenetileg, amíg nem tartanak országgyűlést. Ugyan a bécsi békében és az 1608. évi országgyűlésen (1608:3. tc.) meghozott, valamint az 1741-ben (1741:9. tc.) megerősített törvény szerint az uralkodónak a nádori hivatal megüresedése esetén egy éven belül nádorválasztó országgyűlést kellett összehívnia, ez a kiszabott idő többszörösére nőtt: 1741-ig nem hívtak egybe országgyűlést. Mária Terézia hitvese így kilenc évig viselte ezt a méltóságot.¹² A kinevezés szövegéből kiderül, III. Károly sem olyan intézményt vezetett be, leendő vejének sem olyan posztot szánt, amely ismeretlen lett volna Magyarországon: a rendelkezés visszanyúlt a helytartóság korábbi intézményéhez. Az 1732-ben kinevezett lotharingiai herceg jogai és előjogai sok tekintetben megegyeztek az előző királyi helytartó, Szelepcsényi György esztergomi érsek jogaival. A megszövegezésnél, a megfogalmazásnál és a feladatkörök meghatározásánál az ő helytartói kinevezését, sőt esküjét, tehát Magyarország korábbi időszakának gyakorlatát vették alapul.¹³

A helytartók kinevezése 1526, az Oszmán Birodalom Mohács melletti döntő jelentőségű nyertes ütközte után honosodott meg igazán a Magyar Királyságban. A Habsburg-házból származó királyok nem tartózkodtak állandó jelleggel Magyarországon, a több országot, tartományt összefogó birodalmat irányító uralkodók Bécsben (vagy Prágában) székeltek. Helyettesük a Magyar Királyságban a középkori törvények alapján a nádor volt (1485:10. tc.).¹⁴ A 16. századtól az uralkodók a gyakorta meg nem választott nádorok helyettesítése miatt egyre gyakrabban folyamodtak helytartó kinevezéséhez, aki mellett a 16. században tanács működött. Mivel a helytartónak a nádorral ellentétben nem volt tör-

¹⁰ MOL A 35 Magyar Kancelláriai Levéltár, Conceptus expeditionum (a továbbiakban: A 35 /Conc. exp./) 1765. XII. Nr. 101.; ugyanott 1765. XII. Nr. 105. Ferenc kinevezésének körülményeire és helytartói éveire lásd: Bakács, Bernadette: Franz Stephan von Lothringen als Ungarns Statthalter, 1732–1741. (a továbbiakban: Bakács 1984.) In: Mraz, Gerda (Hrsg.): Maria Theresia als Königin von Ungarn. Eisenstadt, 1984. (Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte 10) 27–36. Helytartói iratanyagát a Magyar Országos Levéltár őrzi, Regnicolaris Levéltár, Archivum palatinale, Archivum locumtenentiale Francisci ducis Lotharingiae (N 10).

¹¹ MOL A 35 (Conc. exp.) 1732. V. Nr. 86. 1732. március 24.

¹² MOL A 57 (Libri regii) 36. k. 709–710. és MOL C 42 Helytartótanácsi Levéltár, Acta miscellanea (a továbbiakban: C 42/Acta misc./) Fasc. 19. Nr. 170. 1732. április 5.

¹³ MOL A 1 (Orig. ref.) 1732/33.; benne az 1670. évi kinevezés és az érsek esküje. Ugyanezt lásd MOL A 57 (Libri regii) 15. k. 200–202. Ferenc esküje: MOL A 57 (Libri regii) 36. k. 710–711.

¹⁴ A helytartóság 16. századi történetéhez lásd: R. Kiss István: A magyar helytartótanács I. Ferdinánd korában és 1549–1551. évi leveleskönyve. Budapest, 1908.; Ember Győző: A helytartói hivatal történetéhez a XVI. században. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest, 1938. (a továbbiakban: Ember 1938.) 142–156.; továbbá Erdélyi Gabriella: Vita a helytartóságról. (Néhány szempont I. Ferdinánd és a magyar politikai elit kapcsolatának vizsgálatához.) Századok, 134. 2000. 341–371., és németül: Erdélyi, Gabriella: Diskurs über die ungarische Statthaltereien. Gesichtspunkte zur Untersuchung des Verhältnisses zwischen Ferdinand I. und der ungarischen politischen Elite. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, 48. 2000. 93–126.

vényben rögzített hatásköre, így ez lehetőséget nyújtott arra, hogy a király a rendek kizárásával önállóbb politikát folytathasson.¹⁵ A középkorban közigazgatási, bírói, pénzügyi és hadi feladatokat ellátó nádor helyett a helytartó jóval szűkebb hatáskörrel rendelkezett, amelyet az uralkodó határozott meg. A 16. század második felétől a helytartónak még számos „király-helyettesítő” jogköre volt: eljárhatott kegyelmezési ügyekben (kivéve azoknál, akik a király személye ellen vétettek) és korlátozott birtoknagyságig adományt tehetett. Rendeleteket bocsáthatott ki, sőt részgyűléseket is összehívhatott, továbbá széles bírói jogkörrel rendelkezett.¹⁶ A 16. század során korlátozták a helytartó nádortól örökölt hatáskörét, korábbi hadi és pénzügyi illetékessége teljességgel megszűnt. 1556-tól a hadügyet átvette a bécsi székhelyű Udvari Haditanács (*Hofkriegsrat*), a közigazgatást részben, a pénzügyeket pedig egészen a megalakított kamarák, így mindössze országos bírói és a 32 teleknél kisebb jószágokra érvényes adományozási joga maradt meg. „A helytartóság tisztán igazságszolgáltató hatósággá válik. A helytartói bíróság lesz az ország legfelső törvényszéke, amely elé minden pörös ügyet fellebbeznek.”¹⁷

Az 1606-ban megkötött bécsi béke óta a magyar rendek folytonosan küzdöttek azért, hogy nádort választhassanak, aki védi az alkotmányt és kiváltságait. Az 1608:3. törvénycikk megerősítette a kötelező nádorválasztást – ettől kezdődően az uralkodó általában a nádort nevezte ki királyi helytartóvá,¹⁸ aki a leginkább királyhű magyar főurak közül került ki.¹⁹

Szelepcsényi György esztergomi érsek is királyhűségének, több évtizedes odaadó szolgálatának (több mint 22 évig dolgozott a magyar kancellárián) köszönhetette, hogy I. Lipót 1670-ben helytartóvá emelte. Szelepcsényi kinevezésében is megtalálható az utalás, hogy őt is megilletik a megelőző helytartók előjogai. Helytartóként joga volt az országlakosok számára a közigazgatással és a védelemmel kapcsolatos rendeletek kibocsátásához, valamint részgyűléseket hívhatott össze. Esztergomi érsekként megerősítették abban a jogában, hogy az uralkodó távollétében felügyelheti az egyházakat és az egyházi személyeket. Nem élvezte viszont a teljes Jus Patronatust, csak a prépostságok és apátságok felett. A kinevezésben arra hívták fel a figyelmét, hogy az ország karait és rendjeit köteles megtartani szabadságukban. Szelepcsényinek joga volt a kincstárra szállott 32 jobbágYTELEKNÉL KISEBB birtokok adományozásához, azzal a megkötéssel, hogy ha az uralkodó Bécsben tartózkodott, beszámolási kötelessége volt a birtokokról és a kérelmezőkről. A kinevezési okirat külön kiemelte ítélkezési, igazságszolgáltatási jogát.²⁰

Mária Terézia siettetten volna leendő veje kinevezését: döntése értelmében már 1765. december 12-én meg kellett volna történnie a kihirdetésnek (*Declaratio, Publicatio*), és az új évben január 2-án vagy 7-én a pozsonyi beiktatásnak (*Installatio*).²¹ A szokásos gyakorlatra,

¹⁵ Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Budapest, 1946. (a továbbiakban: Ember 1946.) 103.

¹⁶ Ember 1946. 101.; Ember 1938. 154.

¹⁷ Ember 1946. 101.

¹⁸ „A törvény rendelkezésének megfelelően a nádor viselte a helytartói tisztséget is”. Ember 1946. 103.

¹⁹ Ember 1946. 112.

²⁰ Ember 1946. 107., MOL A1 (Orig. Ref.) 1732/33.

²¹ MOL A 1 (Orig. ref.) 1765/448. és MOL A 35 (Conc. exp.) 1765. XII. Nr. 116. 1765. december 12. MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 67. Fasc. 1. Nr. 1. A Magyar Kancellária előterjesztése, 1765. november 11. Albert kinevezése és fogadása a külsőségekben sokban megegyezett Ferencével. A ceremóniális előírások nála külön intézkedésekben találhatók, nem pedig a kinevezési okiratában. Lotharingiai Ferenc diplomája főként ezeket a ceremóniális elemeket sorolja fel: az őt megillető őrseget, a megérkezéskor bemutatandó ünnepélyes fogadást, a pozsonyi várban szükséges javításokat. Albert pozsonyi fogadásánál ismét azt a gyakor-

az eskü letételére a királynő december 26-át jelölte ki (*den anderten Feyertag um 10 Uhr*).²² Albert esküje szinte szóról-szóra megegyezett Ferenc mintaként szolgáló esküjével. 1732-ben III. Károly egy személyben volt magyar király és a Német-római Birodalom császára. Harminchárom évvel később a helytartó eskütételénél Mária Terézia magyar királynő és fia, II. József – a német-római császár, egyben társuralkodó, trónörökös – vett részt. Albert 1765. december 26-án először a magasabb rangúnak, II. Józsefnek tett esküt, majd Mária Teréziának. Esküjében kötelezte magát, hogy minden ügyben a leghasznosabbnak tűnő tanácsot adja, valamint, hogy részrehajlás nélkül a lehető legjobban fog dönteni. Az eskütételnél tanúként magas rangú hivatalnokok vettek részt: Anton Corfiz Uhlfeld gróf, a cseh-osztrák udvari kancellár; Johann Joseph Khevenhüller második főudvarmester, Anton Salm főkamrás és a magyarok részéről Eszterházy Ferenc, a magyar udvari kancellár.²³

Albert helytartó legfőbb feladatköre a helytartótanács elnöki tiszte volt. A Helytartótanács 1723. évi instrukciójában foglaltak szerint kellett eljárnia.²⁴ Az utasítás kiegészítésében ismét Ferenc helytartóságának szokását vették figyelembe, amikor megszabták a Helytartótanács üléseinek rendjét. A megszokott órákban tartandó tanácskozások egy-másfél, esetleg két óráig tarthattak. A helytartó elnököt a tanácsosok és a titkárok az előszobában fogadták, majd a már korábban megszabott rendben követték őt. A tanácskozáskor az asztalfőn foglalt helyet az elnök, jobbja a primás, bal oldalán, kissé távolabb, az országbíró.²⁵

Mindkét uralkodó választottjára ruházta a Magyar Királyság első bírójának jogkörét: a helytartó elnökölt az évente háromszor hat héten át ülésező Hétszemélyes Tábla tanácskozásain.²⁶ Az 1659:76. törvénycikk megszabta, hogy Pest-Pilis-Solt vármegye főispáná-

latot vették alapul, ahogy Lotharingiai Ferencnél is eljártak: a tűzerek 16 ágyúnál álltak készenlétben. Vö. Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA), Hofkriegsrat (a továbbiakban: HKR) 1765. Dezember 719–2. Az Udvari Haditanács fogalmazványa Pálffy Lipót magyar főhadparancsnoknak, 1765. december 26.; MOL A 35 (Conc. exp.) 1765. XII. Nr. 130.; ugyanott 1732. V. Nr. 85. 1732. május 23. Az 1766. január 14-i megérkezéshez lásd: KA HKR Protokoll 980. fol. 57v. 1766. január 15. (1766. Januar Nr. 351.) Az udvari ceremónia szokása szerint három alkalommal dördültek el az ágyúk. A reprezentációt fokozó díszes tűzijátékról azonban csak Ferencnél esik szó. (MOL A 35/Conc. exp/) 1732. V. Nr. 129. 1732. május 23.) A tartózkodás idejére az őrséget az Udvari Haditanács biztosította. 1732-ben a díszkíséretet Lotharingiai Ferenc mellett 60 lovas testőr, míg Albert bevonulásakor ezt az 1761-ben felállított magyar testőrség adta. A százs hercegnél őrséget álltak még a rokkantakból verbuvált koronaőrök (KA HKR 1765. Dezember 719–2. Az Udvari Haditanács előterjesztése, 1765. december 16.).

²² Khevenhüller-Metsch – Schlitter 1917. 6. k. 160.

²³ MOL A 1 (Orig. ref.) 1765/458.; MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 67. Fasc. 1. Nr. 2. az eskü másolata; és MOL A 57 (Libri regii) 47. k. 365–367. Az eskü letételéről lásd a szemtanút: Khevenhüller-Metsch – Schlitter 1917. 6. k. 159–160. Ferencnél Sinzendorf főudvarmester, Philipp Ludwig Sinzendorf osztrák udvari kancellár, Batthyány Lajos alkancellár és Koller József magyar udvari tanácsos vettek részt. MOL A 57 (Libri regii) 36. k. 710. az esküszöveg előtt.

²⁴ MOL A 57 (Libri regii) 47. k. 366–367.

²⁵ MOL A 57 (Libri regii) 47. k. 377.; Albert példánya: MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 67. Fasc. 1. Nr. 6.; MOL C 42 (Acta misc.) Idealia. Nr. 65. 1766. január 2.; ugyanott Nr. 7. 1766. Uralkodói parancslevél, 1765. december 30.; Ferencé ugyanott 1732. Uralkodói parancslevél, 1732. május 18.; és MOL A 35 (Conc. exp.) 1732. V. Nr. 104. 1732. június 4. Az ülésrenddel kapcsolatos problémákra lásd: Wellmann Imre: Rendi állás és hivatali rang a XVIII. század-eleji kormányhatóságokban. Levéltári Közlemények, 18–19. (1940/41) 250–303.

²⁶ MOL A 1 (Orig. ref.) 1732/33. 8. pont.; Albertnél: MOL C 13 (Ben. mand.) 1765. december 30.; MOL A 57 (Libri regii) 47. k. 402.; MOL A 35 (Conc. exp.) 1766. I. Nr. 58. 1766. január 13. Vö. Mémoires. A. II. 12/I. fol. 2v.

gát a mindenkori nádorispán birtokolja. Mivel e poszt a nádor elhunytával üresedésben volt, a kinevezett helytartó töltötte be a vármegye főispáni tisztségét. Már Ferenc is részese volt ebben a jogban.²⁷ 1732 júniusában felesküdött a vármegye rendjeinek, hogy meghagyja őket mindazon szabadságokban és jogokban, amikben addig voltak.²⁸ A szokásjog miatt Albert hercegre is várt ez a kinevezés. Mária Terézia ez alkalommal Batthyány Imre asztalnokmestert utasította arra, hogy iktassa be Albertet Pest-Pilis-Solt vármegye főispáni tisztségébe a nádor elhunytja miatt.²⁹ A helytartók székhelyük távolsága miatt azonban ritkán vettek részt tevékenyen a vármegye működésében, ezt inkább az alispánra,³⁰ vagy egy kinevezett adminisztrátorra bízták.³¹

A két herceg hatásköre között számos, lényeges különbség figyelhető meg. A jászok és kunok főispánjának és bírójának méltóságát, amelyet a Magyar Udvari Kancellária 1765-ben a nádor jogai között sorolt fel, csak Albert töltötte be. Lotharingiai Ferenc feladatai között ez nem szerepelt, mivel a három kiváltságos szék csak 1745-ben tudta magát megváltani. A nádor és egyes helytartók jogkörének eltérését kellően érzékelteti a donációs jog hiánya. Ahogy említettük, a nádornak a 32 jobbágyteleknél kisebb jószágokra adományozási joga volt. Ezzel a joggal azonban nem élhetett valamennyi helytartó, csak akit az uralkodó külön felhatalmazott rá. Mária Terézia 1765-ben ezt az egy privilégiumot megtartotta magának, az adományozás és hivatali kinevezések joga csakis őt illette meg. III. Károly ugyan Ferencre ruházta az adományozás jogát, de a lotharingiai herceg a könyvek bejegyzéseinek tanúsága szerint nem élt vele.³²

Ha a nádor választását és hatásköreit összehasonlítjuk a helytartóéval, nyilvánvalóvá válik, hogy a Habsburg uralkodók számára előnyösebb volt, ha helytartó révén a rendek befolyását korlátozva kormányoznak Magyarországon. A nádort ugyanis a rendek választották a király négy (kettő katolikus és kettő protestáns) jelöltje közül. A helytartót viszont az uralkodó közvetlenül nevezte ki, a rendek beleszólása nélkül. A nádor, mint a rendek képviselője a rendek előtt is esküt tett, és irányukba is kötelezettséget vállalt, a helytartó csak a királynak esküdött fel. A nádor általában elhunytáig töltötte be tisztségét, a helytartó viszont bármikor visszahívható volt. A nádor a nemzet kívánságait képviselte és tárta az uralkodó elé, a helytartó elsődleges kötelessége viszont az volt, hogy a királyi parancsokat foganatosíttassa. Erre a feladatra szemelték ki 1732-ben a lotharingiai, majd három évtized múlva a szász herceget.

A kinevezések indítéka, egyik mozgatórugója mindenképpen eltér a 16–17. századiaktól. Az 1723 óta Bécsben nevelkedett Lotharingiai Ferenc – akit apja, Lipót herceg és Károly német-római császár Mária Terézia, a trón örökösének férjéül szánt – 1729-től Lotharingia és Bar hercege volt. Albert nagyapja, II. Ágost lengyel király és I. Frigyes Ágost néven szász választófejedelem 1733-ban bekövetkezett halála után Franciaország és támogatottja, Leszczyński Szaniszló (XV. Lajos hitvesének édesapja) háború indított a lengyel trón megszerzéséért. A három szövetséges: Oroszország, Ausztria és Poroszország az el-

²⁷ MOL A 1 (Orig. ref.) 1732/33. 9. pont.

²⁸ MOL A 35 (Conc. exp.) 1732. VI. Nr. 42.; uo. 1732. VI. Nr. 43. 1732. jún. 28. Beiktatására Csáky Zsigmond tárnokmestert kérte fel az uralkodó. MOL A 35 (Conc. exp.) 1732. VII. Nr. 34. 1732. június 28.

²⁹ MOL A 57 (Libri regii) 47. k. 403–404.; MOL A 35 (Conc. exp.) 1766. I. Nr. 72. 1766. január 18.

³⁰ Bakács 1984. 33–34.

³¹ Albert nemessági Szvetic Jakabot nevezte ki a vármegye adminisztrátorává. MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 67. Fasc. 1. Nr. 5. Eszterházy előterjesztése, Bécs, 1765. december 30.; Szveticnek, Pozsony, 1766. január 8.

³² MOL A 1 (Orig. ref.) 1732/33. 5. pont. és ugyanott 1766/448. Vö. Bakács 1984. 32.; MOL A 119 Magyar Kancelláriai Levéltár, Donationales palatinales. 1732 és 1741 között nem jegyezték be helytartói adományokat.

hunyt király fiát, Albert édesapját támogatta. A lengyel örökösödési háborút lezáró békeszerződés a lengyel trónt a szász választónak juttatta, de kárpótolni akarták Leszczyńskit. 1736. december 13-án írták alá azt az okiratot, amely az ő tulajdonába juttatta Lotharingiát, amelyet 1733 őszén francia csapatok foglaltak el, attól tartva, hogy a terület a házaságkötés után a Habsburgok kezébe kerül. A lotharingiai herceg cserébe azt az ígéretet kapta, hogy a Medici dinasztia kihalása után ő lesz Toszkána nagyhercege. Ferenc az ősi családi birtokról 1737. május 2-án mondott le.³³ Birtok nélkül (magánemberként) mindössze Magyarország helytartójának címét mondhatta magáénak Giovanni Gastone Medici haláláig (1737) – miközben 1736 februárjától már a Habsburg Birodalom örökösnejének, Mária Teréziának a hitvese volt. Megállapíthatjuk, hogy a magyarországi helytartóság erősítette a kijelölt völegény (majd férj) társadalmi helyzetét. Kinevezése által a birtok nélküli herceg számára megfelelő rangot, és bár csekély, de némi bevételt biztosítottak.

Harminchárom évvel később a szász Albert esetében némileg hasonló helyzettel találkozunk. A Drezdából menekült herceg szegény volt, a hadseregben szerzetten kívül sem valódi súlyú ranggal, sem birtokkal nem rendelkezett. Ahogy a kortárs szemtanú feljegyezte: „nem éppen államelvek szerinti rendes házasság volt, és hogy kereken kimondjam, kolduslakodalomnak tűnhetett, amelynek mentségéül csupán a személyes vonzalom és a közeli rokoni kapcsolat szolgálhat.”³⁴ Ferenchez képest Albertnek volt ugyanis egy nagy előnye: a Habsburg család tagjai közé tartozott édesanyján, Mária Jozefán keresztül, aki I. József leánya volt – ezáltal ő jegyesével másodfokú unokatestvéri kapcsolatban állt.³⁵ Albert személyét a magyar rendek is nehezebben vitathatták, hiszen rokoni kapcsolata révén egy olyan személy került a helytartói székbe, aki anyai ágon az uralkodócsaládból származik. Azt azonban kijelenthetjük, a választás ezen hivatalos indoklása mellett Albertnél is családpolitikai érvek játszottak közre a döntésnél. Ahhoz azonban, hogy illően állhasson a főhercegnő mellett, címre és méltóságra volt szüksége. Hivatalos titulátúrája alapján megállapíthatjuk: tizennyolc felsorolt rangja mindössze névleges volt – ténylegesen csak a Magyarország helytartója és az 1765-ben elnyert rangokat mondhatta magáénak. Ezek a következők: Lengyelország és Litvánia királyi hercege, Szászország, Jülich, Kleve, Berg, Engern és Vesztfália hercege, Tübingia tartományi grófja, Meissen, Felső- és Alsó-Lausicz örgrófja, Magdeburg grófja, Henneberg hercege és grófja, Marke grófja, Ravensberg, Barby és Hanau grófja, Ravenstein ura – Magyarország helytartója, és főkapitánya, tábornagy, egy dragonyos ezred ezredese, a jászok-kunok főispánja és bírása, Pest vármegye örökös főispánja, a Magyar Királyi Helytartótanács és a Hétszemélyes Tábla elnöke.

Ha Albert kinevezésének körülményeit vizsgáljuk, nem elhanyagolható az 1765. évi magyarországi belpolitikai helyzet. A politikai küzdelmekkel tarkított, eredménytelen 1764–1765. évi országgyűlés után a feldühödött királynő feltehetően nem akart újabbat összehívni. 1732-ben ilyen magyarázatot nem találunk. Ferenc helytartóságának befejeztével a rendek azonban az első adandó alkalommal (az 1741. évi országgyűlésen) törvénybe iktatták, hogy az uralkodónak a nádor elhunytja után egy éven belül nádorválasztó országgyűlést kell összehívnia. Mária Terézia ezt a nádori kinevezésről szóló törvénycikkelyt hagyta figyelmen kívül, és nevezett ki önkényesen királyi helytartót.

A helytartó székhelye Pozsonyban volt, amely kevesebb, mint egy napi távolságra fektült Béctől. 1732-ben ez jobb megoldásnak tűnt, mintha a lotharingiai herceg a távoli,

³³ Vö. Schwind, Roswitha: Franz Stephan als Herzog von Lothringen. Prüfungsarbeit am Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Wien, 1971., különösen: 83–88.

³⁴ Khevenhüller-Metsch – Schlitter 1917. 6. k. 158. 1765. december 19.

³⁵ A Mária Krisztinával megkötött házasságához pápai diszpenzációt kaptak, lásd MOL P 298 A Habsburg család magyaróvári levéltára, Albert herceg iratai. Nr. 9.

bár jelentős bevételt hozó Németalföld helytartói-kormányzói székébe került volna. A szerelmeseket így nem választották el egymástól, Ferenc menyasszonya közelében tartózkodhatott. Ugyanez a szempont – bár az anyai szeretettel kapcsolatban – játszott közre Albert és Mária Krisztina esetében is. A fiatalok így ugyanis járóföldnyi távolságra voltak csak a szeretett édesanyától, akit gyakori látogatásaikkal örvendeztettek meg.³⁶

Ferenc és Albert helytartói feladatai között egy különösen lényeges eltérést fedezhetünk fel. A középkori eredetű nádor a ország hadseregének főparancsnoka is volt, és így joga lehetett volna a Magyarországon tartózkodó idegen seregek vezénylésére is. Nádasdy Tamás nádorsága után veszélyforrásnak látták, ha ekkora hatalmat engednek a magyar rendek képviselőjének.³⁷ A király által kinevezett helytartó hűséges, királpárti alattvaló volt, de nem rendelkezett a hadsereggel. Lotharingiai Ferencnél sem találkozzunk katonai méltósággal. Albert herceg esetében Mária Terézia valami teljesen újat, Magyarországon addig nem létezőt hozott létre. A németalföldi és az itáliai (toszkán, illetve milánói) gyakorlaton és tapasztalatokon nyugvó, új katonai méltóságot létesített: Albertet kinevezte a Magyarországon állomásozó császári-királyi gyalogos és lovascsapatok, helyőrségek, erődített helyek és valamennyi katonasághoz tartozó csapategység főparancsnokává (*Capitaine général*). Bár az okiraton az 1765. november 17-i dátum szerepel, a kinevezést csak egy hónap múltán juttatták el aláírásra Mária Teréziához.³⁸ A királynő e döntésénél is feltehetően több indok játszott közre. Az egyik, hogy a herceg, mint az uralkodóház és a királynő iránt elkötelezett személy, biztosan nem fordult volna uralkodója ellen, nem élt volna vissza pozíciójával. Másrészt a herceg 1759 ősze óta (elsőként a maxeni ütközetben) részt vett a hétéves háborúban. Talán nem tévedünk, ha Mária Terézia nagyvonalú gesztusaként és leendő veje iránti szereteteként és bizalmaként értelmezzük ezt a lépést. Kinevezését megerősíthette az is, hogy a herceg a háború befejezését követően Magyarországon, a lovasságnál (kezdetben Budán, majd Pozsonyban) szolgált.³⁹

Az új katonai méltóság a feladatok alapos megosztását kívánta. 1740-ben ugyanis – a többi örökös tartomány mintájára – Magyarországon Pozsony székhellyel felállították a magyar főhadparancsnokságot. Élén a főhadparancsnok állt, aki az 1556 óta működő, bécsi székhelyű Udvari Haditanácstól kapta az utasításokat. Albert főparancsnoki kinevezése ezért illetékességi és „hatalmi” kérdéseket is feszegetett. Milyen jogköre lehet a hercegnek és változik-e a főhadparancsnokságé? Lehet-e Albertnek tényleges feladata-hatásköre, avagy csak névleges címe, és milyen viszonyban áll majd a bécsi Udvari Haditanáccsal?

A Haditanács december 18-i előterjesztéséből egyértelműen kiderül, hogy hatásköri összeütközéstől tartottak. Komoly ügyviteli és erkölcsi gondokat vethetett fel, ha a főparancsnoki és a Helytartótanács elnöki tiszte egy ember kezében összpontosul. Önmagával kellett volna leveleznie, önmaga javaslatait indítványozni a másik hatóság tanácskozá-

³⁶ Khevenhüller-Metsch, Rudolf – Schlitter, Hanns: Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch. 7. k. 1770–1773. Wien – Leipzig, 1925.; és Breunlich-Pawlik, Maria – Wagner, Hans: Aus der Zeit Maria Theresias. Tagebuch des Fürsten Johann Josef Khevenhüller-Metsch und Nachträge von anderer Hand. 8. k. 1774–1780. Wien, 1972. passim.

³⁷ Fazekas István: A Habsburgok és Magyarország a 16. században. In: Fazekas István – Ujváry Gábor (Szerk.): Császár és király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország, 1526–1918. Kiállítás az Osztrák Nemzeti Könyvtár dísztermében. 2001. március 8. – május 1. Katalógus. H. n., 2001. 33–36., 34.

³⁸ MOL A 57 (Libri regii) 47. k. 379.; MOL A 35 (Conc. exp.) 1766. I. Nr. 16. 1765. december 30.; KA HKR 1765. December 719–2. 1765. november 17.; KA HKR 1765. December Nr. 594. Az Udvari Haditanács előterjesztése, 1765. december 21.; ugyanott Protokoll 973. fol. 1616r. 1765. december 24.

³⁹ Vö. például Khevenhüller-Metsch – Schlitter 1917. 6. k. 34. 1764. május 12-én Albert magyarországi szolgálati helyéről érkezett Bécsbe.

sán, ezekről kellett határozatot hoznia, és gyakran ellentmondásokba kerülhetett. Negatív példaként Pálffy János nádor és tábornagy példáját említették. Elhunyt után ugyanis a Helytartótanács nem volt hajlandó leveleket váltani és tárgyalni a magyar főhadparancsnoksággal. Hogy ez ne történhessen meg ismét, a hatóság javaslata az volt, hogy olyan személyt nevezzenek ki, akinek becsületességében és együttműködési készségében feltétlenül megbízhatnak. Ez is magyarázat lehet Albert személyének választása mellett.⁴⁰ Az előterjesztésben nem jelenik meg, de egyértelműen érezhető: a bécsi hivatalnokok attól tartottak, hogy csorbulhat az Udvari Haditanács hatásköre, a kinevezett főkapitány esetleg felülvizsgálhatná az onnan érkező utasításokat. A királynő a 23 pontos, Albert számára összeállított utasításban igyekezett lefektetni az alapelveket. A főhadparancsnokság megtartotta szerepét, e hatóság folytatta továbbra is a Helytartótanáccsal és az Udvari Haditanáccsal a levelezést – de Albertnek mindenről értesítést kellett kapnia. A hercegnek a vezénylő tábornokkal (esetünkben az 1757-ben kinevezett Pálffy Lipóttal) egyetértésben kellett minden lépést megtennie. Véleménykülönbség esetén a főhadparancsnok ugyan kifejtette eltérő nézeteit, de köteles volt Albert rendelkezései szerint eljárni. Ha megvizsgáljuk az utasítás pontjait, feltűnik, hogy a havonta kötelező jelszó megadásán kívül szinte semmi konkrét katonai-hadi feladat nem található köztük – sőt (az igen sürgőseket kivéve) valamennyi helyzetben meg kellett várnia a királynő döntését. Az instrukció általánosságban felhívta a főkapitány figyelmét, hogy ügyeljen a katonai állomány ellátására, a katonai szabályzatban megszabott zsold és a természetbeni juttatások kiutalására. Azt is előírták a herceg számára, hogy minden lehetséges módon (bizalmas levelezés révén, egyéb módon) igyekezzen híreket szerezni a szomszédos országok terveiről, különösen azokról, amelyek Magyarország hátrányára és veszélyére lehetnek – itt főként a keletről és a déli határvidéknél fenyegető törökökre gondoltak, akik örökös veszélyforrást jelentettek. Hadbírósági ügyeknél (rablás, fosztogatás, gyújtogatás, gyilkosság stb. esetében) a főkapitány „Kriegs-Rat”-ot rendelhetett el, de nem volt joga felülbírálni a „haditanácskozáson” hozott döntéseket, azokat tiszteletben kellett tartania. Csak abban az esetben léphetett közbe, ha az ezred nem hajtotta végre a kiszabott büntetést. A katonákat csak az uralkodó nevezhette ki és bocsáthatta el, a rangemeléseket is megtartotta magának – Albertnek ebbe semmilyen beleszólása nem volt. Számos általános alapelv található az utasítás pontjai között, a katonai ezredek erkölcséről, a dezertálásról, az istentiszteletek megtartásáról. A felsoroltak alapján úgy véljük: Albert katonai posztja inkább a reprezentációt, a rangemelés, státusa megszilárdítását szolgálta, de tényleges hatalom és feladat nélkül. Ez megerősíti véleményünket: az új méltóság gesztusnak számított.

A vármegyéket december 27-én értesítették a szász herceg kinevezéséről. Kancelláriájába több hónapon keresztül érkeztek a (kötelező) gratuláló, üdvözlő levelek. Legkorábban a Pozsonyhoz közel fekvő Árva vármegyéből íródott a levél, január 7-én. Legkésőbb, 1766. május 29-én Heves és Külső-Szolnok vármegye reagált a herceg kinevezésére. Ez eléggé meglepőnek tűnik, mivel a jóval távolabb eső Szerém vármegye is hamarabb, április 10-én megírta válaszáat.⁴¹ A törvényhatóságok igyekeztek kihasználni a lehetőséget, hogy jókívánásaikkal együtt saját érdekeiket is kifejezésre juttassák. Késmárk például gratulációjában az apostoli osztrák fenséges ház előrevitelét, a királyság felemelkedését kívánta a kinevezett helytartó által elérni látni, nem különben a királyi bevételek és a szegény adózó polgár megőrzését és fenntartását.⁴²

⁴⁰ KA HKR 1765. December 712–9. Az Udvari Haditanács előterjesztése, 1765. december 18.

⁴¹ MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 62. Fasc. 1. Nr. 11; Nr. 23 és Nr. 16.

⁴² MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 62. Fasc. 1. Nr. 47. 1766. január 11.; az üdvözlő levelekre válasz: ugyanott Nr. 42.

A boldog férjnek ismeretlen országgal és ismeretlen helyzettel kellett szembenéznie. A Habsburg birodalomhoz tartozó területeket, így Magyarországot is, utazások során ismerte meg. Albert nem csak hivatali kötelességből szegődött a császár útítársául. Közrejátszott az a tény is, hogy II. József kedvelte a herceget és élvezte társaságát.⁴³ Már 1764-ben elkísérte csaknem kéthetes, alsó-magyarországi látogatására.⁴⁴ Házasságkötése után először Csehországba indultak együtt, és a hétéves háború helyszínei mellett a herceg szülőhazáját, Szászországot is meglátogatták (1766. június 8–július 27.) Az utazáson nem vehetett azonban végig részt, mivel Mária Terézia úgy vélte, helyesebb, ha részt vesz Pesten a Hét-személyes Tábla ülésein, és hitvesével együtt megismerkedik a magyarokkal. Ez a gesztus, hogy nem vonja ki magát a feladatok alól, hanem személyesen intézi az ügyeket, jó fényt vethet rájuk, és megszerethetetik magukat. Az 1764–1765. évi országgyűlés eseményei miatt pedig különösen fontos volt a bizalom megszerzése. Albertnek, aki feltehetően inkább a hadgyakorlatokat tekintette volna meg, vagy szeretett feleségével töltötte volna el kettesben az időt, engedelmeskednie kellett. Mivel a herceg 1765-ig főként a hadművészetben jeleskedett, első ténykedése, a már említett bírói feladatok ellátása, rendkívül nehéznek és kínosnak tűnt számára. Az államvezetésről kevés és csupán felszínes ismeretei voltak. Meg kellett ismerkednie Magyarország közjogi helyzetével, a hivatalok (legfőképpen a Helytartótanács) működésével. A herceg korábban nem folytatott jogi tanulmányokat, és teljességgel ismeretlen volt előtte a Magyar Királyság jogi helyzete, a bíraskodás menete, valamint a hivatalos nyelvként használt újkori, hivatali latin is, amely távol állt az ókori latin nyelvtől. Szászországban, gyermekkorában mindössze a mondatanyag jutott el, és az ókori szerzők műveit olvastatták vele.⁴⁵ Mária Terézia segítségül kancelláriájának irodagazgatójául mellé rendelte Kempelen János Nepomuk ezredesét,⁴⁶ és az 1765. augusztus 19-től grófi rangot viselő Niczky Kristófot. Kancelláriájának tagjait is tapasztalt hivatalnokok közül választották ki. Eszterházy magyar udvari kancellár javaslata alapján a Magyar Udvari Kamara volt tisztségviselőit, illetőleg az elhunyt nádor mellett működött hivatalnokokat helyezték mellé.⁴⁷ A herceg a nádori előjogokhoz tartozó kinevezési jogot a királynő bejegyezésével gyakorolta. Alnádorrá Majthényi Károlyt nevezték ki, aki 1758-tól 1763-ig országbírói, majd nádori ítélőmester volt. Helyére nádori ítélőmesterré Vörös Antalt javasolta az országbíró.⁴⁸

⁴³ Malcher, Franz Xaver: Herzog Albrecht zu Sachsen-Teschen bis zu seinem Antritt der Statthalterschaft in Ungarn 1738–1766. Eine biographische Skizze. Wien – Leipzig, 1894. 155–157. Vö. Arneth, Alfred von: Geschichte Maria Theresias. 1–10. Wien, 1863–1879. 7. k. 255–256.; Wolf, Adam: Marie Christine, Erzherzogin von Oesterreich. 1–2. Wien, 1863. 1. k. 57–58.

⁴⁴ Erre lásd: Kulcsár Krisztina: II. József „udvari” utazása, 1764. Levéltári Közlemények, 70. 1999. 39–77.

⁴⁵ Mémoires. A. II. 12/1. fol. 3r.; Malcher 1894. 13–14.

⁴⁶ Vö. Ember Győző: A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története, 1724–1848. Budapest, 1940. (a továbbiakban: Ember 1940.) 18., ahol Kempelen Farkassal összetéveszti a fivérét. Kempelen János Nepomuk 1725. november 28-án született Pozsonyban. 1744-től szolgált a Szirmay-gyalogezredben. 1753–1762 között Esterházy Miklós követ mellett szolgált Oroszországban, majd Ferdinánd főherceg ezredébe osztották be. 1765-től segédkezett Albert hercegnek. 1767-ben elnyerte a Szt. István-rend kiskeresztjét. 1774-ben (1765-re visszadátumozott) vezérőrnagy kinevezést kapott. 1781-ben ő is csatlakozott a Németalföldre induló főhercegi párhoz. 1801. március 31-én hunyt el, feltehetően Budán. Köszönöm Alice Reininger (Wien) segítségét.

⁴⁷ MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 67. Fasc. 1. Nr. 4. A Magyar Kancellária előterjesztése, 1765. december 29.

⁴⁸ Ugyanott Nr. 10. A Magyar Kancellária előterjesztése, 1766. március 24.

A rendelkezések szerint Budán Szt. István napjára, augusztus 20-ra kellett készen állnia az ünnepélyes fogadásnak.⁴⁹ A személyes jelenlét, a herceg megnyerő modora, igyekezete Budán megtette hatását: „az udvariasság elégedettségé, majd ez bizalomná változott.”⁵⁰ 1766 őszén Albert már nagy lelkesedéssel vetette be magát a helytartói feladatokba.⁵¹ A kezdetekről így vallott: „Mivel gondolkodásmódommal nem tudtam összeegyeztetni, hogy e tisztségben egyszerűen csak szimbolikus szerepet játsszak, és minthogy az uralkodónő is azt kívánta, hogy buzgalommal lássam el feladatköreimet, emiatt a munka és a gyakorlat által még nagyobb gonddal szereztem meg a szükséges ismereteket. Soha nem hanyagoltam el, hogy elnököljek a Helytartótanács tanácskozásain, hogy valamennyi levelet és jelentést tanulmányozzam, átolvassam és aláírjam a kiadványokat – egyszóval, bár kezdetben egy kissé kelletlenül, de legalább lelkiismeretesen végeztem mindazt, amit új tisztségem részemről megkövetelt.”⁵²

Az országban elhelyezett és beszállásolt csapatok főkapitányának egyik feladatának számított, hogy felügyelje a beszállásolt katonai ezredeket, ellátásukat, és részt vegyen az 1765 után meghonosított nyáron, kora ősszel megrendezett katonai hadgyakorlatokon. A háborút megjárt, tapasztalt herceg valószínűleg lelkesen szegődött császári sógora mellé, sőt maga is készített tervezeteket. 1771-ben született javaslata a soroksári gyakorló téren folytatható manőverekről íródott.⁵³ Albert egyike volt II. József kísérőinek, amikor a császár a különböző tartományokba ismerkedő, ún. szemleutakra indult. 1768. április 17-től június 9-ig Magyarországon, illetőleg a Temesi Bánságban, majd két év múlva, 1770. április 23. és június 19. között a Magyar Királyságban tettek látogatást.⁵⁴

Albert az utazások alatt vezetett feljegyzéseit beépítette később összeállított emlékirataiba. Az 1768. és 1770. évi látogatásokról szóló sorok arról vallanak, hogy a helytartó már alapos ismereteket gyűjtött a Magyar Királyságról. Az útinaplókban például rendkívül sok településnevet közölt. Valószínűleg az utazás befejeztével összeállított listák alapján dúsította fel megjegyzéseit azon községek, városok nevével, amelyeken átutaztak. Földrajzi ismereteiről más is tanúskodik: Albert nemcsak településeket, hanem szinte kivétel nélkül azokat a folyókat is megnevezte, amelyeken átkeltek. Sőt nemcsak az átkelés tényét rögzítette, hanem azt is, honnan erednek, hol lépnek be új vármegyébe.⁵⁵ A hivatalosan is utazó helytartó feljegyezte mind a bánsági, mind a magyarországi közigazgatási egységeket. Külön megemlítette azt a települést is, amelyről az adott törvényhatóság elnevezését nyerte.

Albert hosszas magyarázatokat fűzött a napi látnivalókhoz. A mellé rendelt magyar hivatalnokoknak köszönhetően rövid időn belül átfogó képet nyert az országról. Az utazásoknak valószínűleg már felkészülten vágott neki. Ezt a hajdúvárosok és a Jászság, vala-

⁴⁹ KA HKR Protokoll 981. fol. 819v. 1766. augusztus 2. (1766. August Nr. 29.); MOL A 57 (Libri regii) 47. k. 534–535.; MOL A 35 (Conc. exp.) 1766. VII. Nr. 115. 1766. július 28. Utjukra és fogadtatásukra lásd: Mémoires. A. II. 12/I. fol. 6r. és Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Hofarchiv, Ältere Zeremonialakten Kt. 72. „Akten, die Vermählung der Erzherzogin Marie Christine mit dem Prinzen Albrecht von Sachsen betreffend, 1766, 5/II–26/X”. fol. 185–200.

⁵⁰ Mémoires. A. II. 12/I. fol. 6v.; Előterjesztés a Hétszemélyes Tábla üléseinek részletes ceremóniájára és ügymenetére (Mária Terézia döntéseivel): MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 67. Fasc. 1. Nr. 11.

⁵¹ Mémoires. A. II. 12/I. fol. 8r.

⁵² Mémoires. A. II. 12/I. fol. 3r–v.

⁵³ MOL P 298 A Habsburg család magyaróvári levéltára, Albert herceg iratai A. I. 64. Nr. 10/a, 10/b, 11., 12., 13., 14. 1766 és 1781 közötti katonai hadgyakorlatokról és táborozásokról készített naplók.

⁵⁴ Erről lásd: Kulcsár Krisztina: II. József császár utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban, 1768–1773. (Kézirat PhD-disszertáció, Budapest, 2001.)

⁵⁵ Mémoires. A. II. 12/I. fol. 96v. Szerencs, 1770. május 28.

mint a kun kerületek jogállásáról szóló passzus is bizonyítja: számos információt megszerzett Magyarországról, és kellő betekintést nyert a nádor (helytartó) igazgatása alá tartozó kiváltságos kerületekről.⁵⁶ Az idegenből származó herceg magyar szavakkal, kifejezésekkel is megismerkedett: „Grand-Hont” vármegyénél feljegyezte, hogy az magyarul „Nagy Hont”, míg „Petit Hont” a „Kiss Hont” elnevezésnek felel meg – de találunk más magyar alakot is, például Szombathelynél.⁵⁷

A műgyűjtő, Albertina-alapító herceg művészeti érdeklődése már ekkor jól megfigyelhető; gyűjteményének első darabjait éppen magyarországi helytartósága idején vásárolta meg.⁵⁸ Az ókor és a műemlékek iránti vonzódás a reneszánsz óta divatjelenségnek számított. Ide tartozott az ókori emlékhelyek meglátogatása, a feliratok összegyűjtése. Albert Magyarországon, Itáliában (1776) és Franciaországban (1786) tett utazásai alatt részletesen sorra vette az egyes római emlékhelyeket, szót ejtett az antik maradványokról, építményekről vagy régészeti leletekről.⁵⁹ Az ókor emlékhelyei mellett helyet kaptak naplójában a magyarok történelmével kapcsolatos események, vagy jelentős építmények, épületek is. Feljegyezte és jellemezte a megtekintett épületeket, templomokat, nevezetességeket. Mindazt megörökítette beszámolójában, ami egy-egy városban elnyerte tetszését. Albert a pécsi székesegyházban tett látogatása kapcsán feljegyezte, hogy a templomot állítólag Szent István emeltette, és ott őrzik Szent Imre földi maradványait, Debrecenben pedig a kollégium alapítójának nevét rögzítette.⁶⁰

A herceg helytartóságának éveiről még nem folyt részletes vizsgálat. A helytartóként elé került ügyekről általában kijelenthetjük, hogy – hasonlóan a 17. századi elődei feladatköréhez – jelentős részük kimondottan igazságszolgáltatási jellegű volt. Számos határvitában kellett döntést hoznia, a jászok-kunok bírájaként a kiváltságos kerületek lakosainak pereiben ítélezett.⁶¹ Hivatalviselésének ideje alatt több, jelentős újtásra is sor került a Helytartótanácson belül. A történészek előtt azonban még nem eléggé ismert, mennyire játszott közre a herceg ezekben a változásokban. 1769-ben új iktatási rendet vezettek be: a beérkező iratok évenként újrakezdődő, folyamatos számokat kaptak, ún. központi iktatószámot. Ez megkönnyítette (és megkönnyíti) a dokumentumok irattári elhelyezésének meghatározását.⁶² 1769 novemberétől kötelezővé tették a Helytartótanács számára, hogy részletes jelentésben számoljon be azévi munkájáról, tárgykörönkénti bontásban. Ezek a jelentések 1770 és 1782 között készültek, amelyeket az uralkodóhoz küldtek el.⁶³

Albert szász-tescheni herceg több mint tizenöt esztendőn keresztül viselte Magyarország helytartójának tisztségét. Ferenc magyarországi helytartósága társuralkodói kinevezésével és Pálffy Miklós nádorrá választásával szűnt meg.⁶⁴ Albert esetében más történt.

⁵⁶ Például: Mémoires. A. II. 12/1. fol. 90v. Nagyvárad, 1770. május 17.; ugyanott fol. 92r. Mezőkeresztes, 1770. május 19.; ugyanott fol. 93v. Pest, 1770. május 21.

⁵⁷ Mémoires. A. II. 12/1. fol. 95r. Ipolyság, 1770. május 24.; ugyanott fol. 82r–v. Szombathely, 1770. április 27.

⁵⁸ Koschatzky, Walter – Strobl, Alice: Die Albertina in Wien. Wien, 1971. 10.

⁵⁹ Például Trajanus császár híres kikötőjéről Orsovánál: Mémoires. A. II. 12/1. fol. 31v. Zsupanek, 1768. április 30.

⁶⁰ Mémoires. A. II. 12/1. fol. 85v. Pécs, 1770. május 4.; ugyanott fol. 91r. Debrecen, 1770. május 18.

⁶¹ Minderre lásd: Bottló Béla–Veres Miklós: Regnicolaris levéltár. Budapest, 1968. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. levéltári leltárak 42.) 42–51.

⁶² Ember 1940. 18–19.

⁶³ Felhő Ibolya – Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. Budapest, 1961. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai I. levéltári leltárak 3.) 134. A jelentéseket lásd: MOL C 42 (Acta misc.) Fasc. 49. Nr. 250.

⁶⁴ MOL C 13 (Ben. mand.) 1741. december 1.

Amikor 1780. július 4-én elhunyt Lotharingiai Károly, a házassági szerződésben foglaltak szerint a hercegi pár következett a németalföldi kormányzói és helytartói tisztségben. Mivel Albert nem viselhetett két tisztséget, ezért II. Józsefhez benyújtotta lemondását, aki azt elfogadta.⁶⁵ A herceg lemondását közlő, 1781. február 12-én kelt körrendelet minden sorából érezhető a herceg Mária Terézia iránt érzett mélységes tisztelete és odaadása. Albert bevallása szerint egész működése alatt a királynő példájából merítette erejét, lelki hátterét. Ahogy a királynő negyven éven keresztül igyekezett jót tenni Magyarországgal, az általa kinevezett Albert tizenöt éven át szolgálta az ország javát.⁶⁶ Másfél évtizedes működésének eredményességéről a magyar törvényhatóságok levelei tanúskodnak. Többen gratuláltak és az elkövetkező belgiumi helytartósághoz jókívánságokkal halmozták el.⁶⁷ Koller Ferenc, Bars vármegye főispánja így búcsúzott a hercegtől: „Királyi Fenségetek neve éljen ép-ségben köztünk míg csak Magyarország fennáll, s emléke minden boldogság és hálaadó ima közt fog fennmaradni Magyarország azon férfiai közt, kik az országban valaha oly tiszták voltak, és kiknek nevét az emlékezet halhatatlan betűivel írták.”⁶⁸

Mária Krisztina és Albert több esztendőn keresztül élvezték a németalföldi kormányzói címet – tényleges politikai hatalom nélkül. A belga forradalom kitörésekor a kormányzói posztot otthagyva a Német-római Birodalomba menekültek. Ugyan II. Lipót uralkodása idején rövid időre még visszatértek, de a francia csapatok 1792. novemberi győzelme után örökre otthagyták Németalföldet, és Drezdában találtak menedéket. Albert herceg a koalíciós háborúban a francia csapatok ellen birodalmi tábornagyi rangban harcolt, de a koalíciós partnerek hátráltatásán megkeseredve, lemondott a vezetésről.⁶⁹ Lemondása után Bécsben telepedtek le, ahol Mária Krisztina súlyosbodó betegsége, majd 1798-ban bekövetkező halála után a herceg egyre inkább visszavonult a közélettől. Idejét művészeti gyűjteménye, a világhíressé vált Albertina bővítésével, és fogadott fiuk, Károly herceg, valamint az ő családja körében töltötte 1822-ben bekövetkezett haláláig.

*

Amikor 1790-ben elhunyt II. József – aki sem nádort nem jelölt, sem helytartót nem nevezett ki Magyarország élére –, ismét felmerült a nádori és a helytartói méltóság kérdése. Ezt leginkább az idézte elő, hogy a királykoronázáshoz szükség volt a nádorra. A problémára az elődöktől eltérő keretekben találtak megoldást: II. Lipót az 1790. évi országgyűlésen fiát, Sándor Lipótot választotta nádorrá. Ez meglepőnek tűnhet – mégsem új keletű gondolat, hiszen már a 17. században találunk hasonló példát. Magyarországnak Rudolf császár prágai évei alatt egy időben két helytartója is volt: a hivatalos, törvényes helytartó, valamint egymást követően a főhercegek: Károly, Ernő, majd Mátyás. Az udvar és Rudolf tanácsadói elleneztek, hogy a magyar főurak közül jelöljenek nádort, és azt javasolták, hogy válasszák meg nádorrá Mátyás főherceget. Ekkor azonban kétséges volt, hogy a rendek elfogadnák-e személyét.⁷⁰

1790-ben már mindkét fél, az uralkodó és a rendek is a bizalom erősödésének jelét, és a saját érdekek érvényesítésének lehetőségét látta abban, ha Sándor Lipót kerül a nádori

⁶⁵ MOL A 39 Magyar Kancelláriai Levéltár, Acta generalia 1781/801. II. József döntése a Magyar Kancellária előterjesztésére, 1781. február 3.

⁶⁶ MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 62. Fasc. 9. Nr. 1.

⁶⁷ Pl. MOL N 13 (Arch. loc. Alberti Ducis Saxoniae) Lad. 67. Fasc. 1. Nr. 7. Nádasdy Ferenc, Főjér vármegye főispánjának levele, 1781. március 1.

⁶⁸ Ugyanott Nr. 10. 1781. február 22.

⁶⁹ Vivenot, Alfred von: Herzog Albrecht von Sachsen-Teschen als Reichs-Feld-Marschall. 1–3. Wien, 1864–1866.

⁷⁰ Ember 1946. 103.

posztra.⁷¹ Megválasztása is rendhagyó módon történt: még mielőtt az országgyűlésen felbonthatták volna a borítékot, amely a nádorjelöltek nevét tartalmazta, a küldöttek egyhangúan nádorrá választották a király fiát (1790/91:5. tc.).⁷² II. Lipót után I. Ferenc is személyes szálakkal kötötte a birodalomhoz a Magyar Királyságot (József főherceg 1796-tól 1847-ig, több mint fél évszázadig volt Magyarország nádora⁷³), csakúgy, mint az előző Habsburg uralkodók, III. Károly és Mária Terézia.

Ez a 18. század végén alkalmazott megoldás azonban nem volt átmenet nélküli. A főherceg-nádor gondolatnak egy köztes változatát már Albert idejében tervbe vették: a főherceg-helytartó tisztjéről van szó. Erre az 1756-ban született Miksát, Mária Terézia és Lotharingiai Ferenc legifjabb gyermekét szemelték ki. Az uralkodó pár mintegy szétosztotta gyermekei között a Habsburgok alá tartozó országokat-tartományokat. József, a legidősebb volt a Német-római Birodalom székének várományosa, fivére, Lipót a Toszkán Nagyhercegségben alapíthatott szekundogenitúrát. Ferdinánd került a Milánó székhelyű Lombardiába. A németalföldi birtokokat Lotharingiai Ferenc testvére, Károly igazgatta, és ahogy bemutattuk, Mária Krisztina és hitvese, Albert herceg volt a kiszemelt utód. A legfiatalabb fiúnak szánták a hatalmat és rangot jelentő Magyar Királyság helytartói székét, miután Albert és Mária Krisztina Németalföldre költöztek át. Hasonló felosztást figyelhetünk meg II. Lipótnál is: Ferenc fia volt a trónörökös. Ferdinándra Toszkána hercegsége, az örökbefogadott Károlyra Németalföld helytartósága várt. A negyedikszülött Sándor Lipót került így Magyarország helytartói székébe. A Habsburg Birodalom különböző, egymástól térben távol elterülő és fejlettségben eltérő jelentős tartományai között találjuk tehát a Magyar Királyságot is.

Miksa főherceget 1775-től tervszerűen készítették fel a helytartói szerepre. Az oktatás súlypontja elsősorban a hadügyön és a magyar jogon alapult. A császár emellett saját utazási gyakorlatával megegyező tervezetet javasolt a Monarchián belül, hogy Miksa megismerkedjen a birodalom erősítőmányaival, határvidékével, a csapatokkal és a tartományokkal.⁷⁴ A leendő helytartó 1776 tavaszán időzött először Magyarországon: Szombathelyen gyakorlati katonai képzésben részesült, majd egy évvel később több hónapos látogatást tett a királyságban, hogy az országot saját szemével tekintse meg, élményeket, benyomásokat, tapasztalatot gyűjtsön.⁷⁵ A bajor örökösödési háborúban szerzett sebesülése miatt nem tudott többé lóra ülni, így nem tudott volna a főkapitányi teendőknél megfelelni. Sorsa egyházi vonalra terelődött, és mint az utolsó kölni választófejedelem hunyt el 1801-ben.

⁷¹ Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai, 1790–1795. Budapest, 1926. (Fontes Historiae Hungaricae Aevi recentioris. Kormányzat- és közigazgatástörténeti iratok.) (a továbbiakban: Mályusz) 38–43.

⁷² Mályusz 45.

⁷³ József főherceg nádorrá választásáról szóló levelek: Domanovszky Sándor: József nádor iratai. 1–3. Budapest, 1925–1935. (Magyarország újkori történetének forrásai.) I. k. 122–127.

⁷⁴ Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Habsburg-Lothringisches Familienarchiv, Hofreisen Kt. 2. „Reiseprojekt von Erzherzog Maximilian. 22. Jul. 1775”. fol. 625–627., különösen: fol. 625v–626r. Az irat elnevezése megtévesztő, mivel II. József nem csupán Miksa utazásairól fogalmazta meg véleményét, hanem testvére eljövendő szerepéről, és azzal kapcsolatban szükséges tanulmányairól is.

⁷⁵ Az utazás megszervezésére lásd MOL C 42 (Acta misc.) Fasc. 85. Nr. 592. fol. 3–30. Braubach, Max: Maria Theresias jüngster Sohn Max Franz. Letzter Kurfürst von Köln und Fürstbischof von Münster. Wien – München, 1961. 40–41.; Braubach, Max: Eine Denkschrift des Erzherzogs Maximilian über Ungarn, 1777. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 99. 1991. 385–393. A főherceg utazásának bánsági vonatkozásaira: Feneşan, Costin: Maximilian Franz von Habsburg: Jurnal de călătorie prin Banat (1777). Studii şi materiale de istorie medie. XV. 1997. 215–233. Az utazás anyagát lásd Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Habsburg-Lothringisches Familienarchiv, Hofreisen Kt. 2. fol. 575–618.

Lotharingiai Ferenc és az általunk vizsgált Albert herceg helytartósága átmenet volt a 16–17. század helytartói és a 18–19. század fordulóján választott főherceg-nádorok között. Személyük újabb lépcsőfokot jelentett abban a folyamatban, amely még szorosabbra vonta az osztrák örökös tartományok és a Magyar Királyság kapcsolatát, és ily módon is visszaszorította a rendek befolyását. Az uralkodó Ferencet és Albertet már nem pusztán politikai okból nevezte ki – elsődleges a személyük volt. A magyarországi helytartóság családpolitikai megfontolásból is fontossá vált, az elnyert méltóság, a státus éppúgy számított, mint a helytartónak a Habsburgokhoz és a Habsburg családhoz fűződő kapcsolata és kötődése.

KULCSÁR, KRISZTINA

The Lieutenant-Governorship. Prince Albert of Saxony (1738–1822)
– his appointment and activity in Hungary

Instead of naming a new person to replace the deceased palatine (viceroy), Lajos Batthyány, Maria Theresa appointed a lieutenant-governor (*locumtenens*) of Hungary in 1765. The lieutenant-governorship was not an unknown institution in the kingdom. In the Middle Ages, the viceroy (*palatine*), elected by the Estates, stood in for the king in a number of fields. After 1526, Habsburg rulers did not reside in Hungary. If no viceroy was elected, they appointed a lieutenant-governor, a trustworthy, loyal person, to run the affairs of the country. The rights and privileges of the *locumtenentes* were never clearly defined, and it was always up to the monarch to decide their responsibilities.

There was a tendency after Charles III (IV) to select such persons from among those associates of the Habsburg family. In 1732, Francis Stephen of Lorraine was chosen. He was the prospective husband of Maria Theresa and future Holy Roman Emperor, who held the office until 1741, when the new diet elected a new viceroy. His sphere of authority and role served as model in 1765 at the appointment of Prince Albert as *locumtenens*. The lieutenant-governors were granted various powers and titles: the chief responsibility of both princes was to preside at the sessions of the Lieutenant-Governor's Council, the highest (administrative) government office in Hungary, founded in 1723. Both presided at the sessions of the Supreme Court of Justice (Septemvirate Court of Appeal) as Chief Justice of Hungary. Albert was in addition, High Sheriff and Chief Justice of the Jazygians and Cumans. Francis did not have this title (since the three privileged regions redeemed themselves only in 1745), but he had the right to grant up to 32 tenements held in villeinage. This mediaeval privilege of the viceroys was, however, kept by Maria Theresa for herself in 1765. According to Article 1659:76, the palatine was also High Sheriff of Pest-Pilis-Solt County. The monarch had the right to appoint a lieutenant-governor to that office. Both Francis of Lorraine and Prince Albert were granted the office, although they subsequently ran the county through administrators.

In both cases their close ties to the Habsburg house were decisive factors at the appointments. The Saxon prince, born in 1738, would go on to marry Princess Maria Christina, favourite daughter of Maria Theresa on April 8, 1766. Through her mother, Maria Josepha (daughter of Joseph I), who had fled to Vienna before the Prussian troops and seen the struggles of the Seven Years' War, he himself was connected to the Habsburgs as well. The Hungarian lieutenant-governorship strengthened the social position of both pro-

spective bridegrooms (and husbands), the office providing adequate social standing and dignity for them.

In 1765, the Queen established a new military position for Albert, hitherto non-existent in that form in Hungary. The rights of the viceroys included holding the position of the captain-general of the army of the realm. (In the 16–17th centuries, a representative of the Hungarian Estates holding command over foreign, billeted troops was viewed as potentially dangerous. This was probably one reason why monarchs failed to appoint viceroys, and after 1556, military affairs were decided in the War Council at Vienna.) Maria Theresa appointed Albert Captain-general (*Capitain général*) of Hungary in 1765. His instructions reveal that he was not to act independently, without royal decision, and he had to closely cooperate with the Hungarian High Command (*Generalcommando*), but this same office continued running affairs and correspondence.

The lieutenant-governorships of Francis of Lorraine and Prince Albert constituted a transition from the *locumtenentes* of the 16–17th centuries to the archduke-palatines elected around the turn of the 18–19th centuries (Alexander Leopold 1790–1795, Joseph 1796–1847, Stephen 1847–1848). According to another version, the appointment of archduke-*locumtenentes* was also considered. In the 17th century, Archduke Mathias was considered for the job; and in the 18th century, Maria Theresa meant to appoint her youngest son, Maximilian after Prince Albert. The latter and his spouse went on to occupy the office of governor and *locumtenens* in the Austrian Netherlands, granted them in the marital contract. This meant another step in the process that tightened the relations between the Austrian Hereditary Provinces and the Kingdom of Hungary, and thus restricted the influence of the Estates. The Hungarian Lieutenant-Governorships of Francis and Albert thus gained significance not only for political reasons, but for family and family-political considerations as well.